

Tècniques, extensió geogràfica i cronologia de l'art megalític ibèric. El cas de Catalunya

P. Bueno Ramírez i R. de Balbín Behrmann

Introducció

Una de les premisses necessàries per a la conservació és la documentació. Sense saber el que tenim, ni conèixer-ne el valor patrimonial és impossible que puguem ser capaços d'elaborar bons criteris de conservació. A això cal afegir que no és menys important posseir la previsió del que es pot documentar.

Per això, en aquest número de COTA ZERO dedicat a la conservació de l'Art Rupestre, ens ha semblat interessant enfocar la nostra aportació cap al que coneixem sobre l'art megalític peninsular i al que, segons les investigacions desenvolupades en altres llocs de la Península, podem esperar a Catalunya.

Algunes metodologies implantades en el camp de la investigació de l'art postpaleolític donen per fet la inexistència d'una tècnica concreta —per exemple, la pintura— en determinats suports, com ara ortostats dolmènics, menhirs, o roques a l'aire lliure. Des d'aquesta perspectiva no es prenen les precaucions necessàries, ni per al rastreig de possibles decoracions amb tècniques fotogràfiques, ni per a l'ús de metodologies que poden resultar agressives amb el suport (BUENO RAMÍREZ [et al.], 1998, 102).

La visió que avui podem aportar de l'art megalític ibèric (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992; 1995; 1998) es basa precisament en una concepció més oberta respecte de les capacitats de realització d'art funerari de les comunitats megalítiques peninsulars. Si admetem, i sembla que en això estem tots d'acord, la profunda relació entre art esquemàtic i art megalític, no hi ha cap raó perquè els megalits dels llocs on tenim detectat art esquemàtic no posseïxin decoració. La prova que aquesta premissa funciona són les aportacions que nosaltres mateixos hem fet a l'extensió geogràfica i característiques tècniques de l'art megalític peninsular (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992; 1995; 1996; 1998; BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999).

En aquesta problemàtica de la suposada inexistència de decoració en els contenidors funeraris, es troba Catalunya. Tractarem d'aquesta «absència» en el context de la situació de l'art megalític peninsular. Naturalment que en aquest camp hi ha molt per fer a la zona de la qual parlem, però estem segurs que la investigació en els pròxims anys equipararà les dades d'una manera més coherent, ja que les evidències de què disposem assenyalen aquesta direcció.

L'art megalític ibèric i la concepció evolucionista del fenomen funerari

Són moltes les ocasions en què hem tractat el tema de la historiografia de l'art megalític ibèric (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN,

1992; 1995; 1998), per la qual cosa no ens aturarem gaire en aquest aspecte. Però sí que ens sembla interessant de valorar la relació que hi ha

entre la concepció tradicional de l'art megalític ibèric (PINTO, 1929; SHEE TWOHIG, 1981) i la interpretació de les arquitectures megalítiques peninsulars com a originàries d'un focus antic situat al nord-oest.

Després del declivi de les teories orientalistes com a explicació per al megalitisme occidental amb l'anomenada revolució del c¹⁴ (GIOT, 1971; RENFREW, 1976), s'imposa d'una manera força majoritària la gènesi del megalitisme peninsular en el nínxol atlàntic del nord de Portugal (JORGE, 1982).

La teoria orientalista qualificava les grans arquitectures occidentals de còpies grolleres dels «tholoi» del sud-est (ALMAGRO; ARRIBAS, 1963) i els sepulcres més petits d'evidència d'una degeneració cada vegada més gran. En canvi, la interpretació occidentalista del megalitisme ibèric (ARNAUD, 1978) comportava una proposta d'evolució arquitectònica i ritual (BOSCH GIMPERA, 1965), en la qual els grans monuments i les seves manifestacions artístiques —si n'hi havia— constituïen l'expressió desenvolupada d'un germen que havia anat creixent des del que és pobre i petit al que és gran i ric.

Així, els sepulcres d'espai únic i petites dimensions s'estableixen com l'inici d'una seqüència arquitectònica que continua *in crescendo*, en una dinàmica de complexificació de l'espai funerari en les vessants arquitectònica, ergològica i gràfica. El fenomen megalític ibèric, com una versió cultural nord-occidental, tindria el màxim exponent en les cambres de corredor amb diferenciació d'espais i zones obertes a l'entrada com a evidència de gestos rituals més complexos, entre els qual s'inclou l'art megalític. Aquest *floruit* es fixa a l'entorn del 3000 aC, motiu pel qual E. Shee Twohig (1981) proposa datar l'art megalític ibèric a partir d'aquest moment. Cambres amb corredor i dates del 3000 aC indicarien, a més, l'expansió definitiva del fenomen cap a terres de l'interior.

Amb aquestes bases arqueològiques i interpretatives, E. Shee Twohig (1981) compendia l'art megalític ibèric i el defineix com una expressió gràfica amb un marc geogràfic concret, el nord de Portugal, i una tècnica definitòria: la pintura. La resta d'evidències conegudes en altres llocs de la Península s'interpreten com a marginals per la desubicació respecte del nucli

clàssic i per l'ús de gravat en lloc de pintura. Més encara, s'afirma que la pintura, com a tècnica decorativa megalítica, només apareix en el nucli esmentat, situat a Viseu.

En aquesta dinàmica interpretativa, Catalunya, com el megalitisme interior i el del sud de la Península, quedava fora del tema de l'art megalític i, per tant, la presència d'aquest no fou considerada com a tal fins a dates molt recents (TARRÚS [et al.], 1990; 1998; TARRÚS; CHINCHILLA, 1992), amb el problema que aquest plantejament fou donat a conèixer en àmbits restringits de caràcter local o comarcal, només en català, i no aconseguí la difusió científica que mereixia. En la nostra consideració de l'estat de la qüestió sobre l'art megalític ibèric, fem constatar que existeix a Catalunya i, el que va cridar més l'atenció en el seu moment, hi ha indicis de pintura a la galeria de Cova d'en Daina (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992, 527).

No obstant això, tradicionalment s'havia parat atenció en la presència de cassoletes o d'altres gravats com una expressió poc convincent en el sentit de la seva contemporaneïtat amb els dòlmens. En aquest panorama d'escepticisme, cal destacar els treballs de Tarrús, el qual admet sens dubte la relació entre decoracions i monuments i proposa la connexió d'aquestes grafies amb altres elements com menhirs i roques decorades (TARRÚS, 1988; TARRÚS [et al.], 1987; 1990; TARRÚS; CHINCHILLA, 1992) integrats en una visió territorial dels marcadors gràfics, amb la qual estem totalment d'acord (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 2000a; en premsa 2000b).

L'art megalític ibèric a la llum de les dades actuals

En els darrers anys, l'estudi del megalitisme a la Península Ibèrica ha fet un canvi substancial. D'admetre una seqüència evolutiva sense gaires matisos, s'ha passat a qüestionar-la molt marcadament.

La major part dels autors de ben entrats els anys 80 comencen a observar la realitat d'un polimorfisme manifest, un cop assentat el ritus (JORGE, 1986; CRUZ, 1992; KALB, 1981). Les dades procedents tant de zones interiors (BUE-

NO RAMÍREZ; 1991; 1994; BUENO RAMÍREZ [*et al.*], 1999) com de conjunts teòricament marginals, com el català (TARRÚS, 1990; TARRÚS [*et al.*], 1984; 1987), demostren la vigència de sepulcres complexos arquitectònicament en dates C¹⁴ del IV mil·lenni aC, sense calibrar. Per tant, no es pot mantenir l'evolució arquitectònica de manera generalitzada. Si a això hi afegim que moltes d'aquestes arquitectures amb dates antigues posseeixen decoracions megalítiques (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992; 1997a; 1998a; 1998 b; TARRÚS, 1990), tampoc no és sostenible la interpretació de l'art megalític com una evidència més de la complexitat progressiva dels enterraments.

Així doncs, l'art megalític apareix no tan sols en cambres amb corredor, sinó en un altre tipus d'arquitectures: cambres sense corredor o sepulcres de falsa cúpula (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1997c) amb una data tan antiga com la de les tombes megalítiques (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1998b). Arquitectura i decoració formen part d'un disseny conjunt que, naturalment, es pot refer, revifar (CRUZ, 1995, 102), retocar o fins i tot reutilitzar, com sabem que succeeix en altres llocs de la façana atlàntica europea (L'HELGOUACH, 1996), cosa que no treu gens ni mica d'antiguitat al fenomen decoratiu entès genèricament.

Una altra observació interessant des del punt de vista cronològic és el manteniment d'una tradició decorativa d'una manera força estable fins a moments avançats del megalitisme ibèric (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1997c; 1998b). Aquesta constatació postula un cop més la contemporaneïtat entre arquitectures i decoració, a més de proposar raons supraestructurals per a la inserció d'aquest «codi», tant a l'interior com a l'exterior dels monuments. Gravats i pintures megalítics no són pas una qüestió aleatòria de caire decoratiu, sinó que posseeixen un significat profund en el context del món funerari, i ens remetent a la reiteració d'un conjunt de símbols, el més repetit i el més lliurement interpretat dels quals és la imatge antropomorfa (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1994a; 1996b).

Aquesta imatge antropomorfa es troba present des dels moments més antics del fenomen (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1994a; 1996b; BUENO RAMÍREZ, 1990, 1995), o bé gra-

vada o pintada en els ortostats, o bé en forma escultòrica a l'interior de la cambra o a l'entrada del monument, o bé com a petites peces que s'inclouen amb l'aixovar (BUENO RAMÍREZ, 1992).

Una altra de les qüestions que en els darrers anys s'ha fet servir per valorar l'art megalític és la seva interpretació com un sistema gràfic susceptible de representar-se en diferents suports, amb tècniques variades i en contextos diversos, tots relacionats amb la cultura megalítica (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992; 1997a; 2000a; en premsa 2000b). Nosaltres hem insistit en aquesta concepció àmplia de l'art megalític, en la qual s'entén com un «estil» (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 2000a; en premsa 2000b).

Partint de la base de les tècniques, temes i associacions detectades en l'àmbit funerari, podem establir relacions amb tècniques, temes i associacions documentats en roques a l'aire lliure, en abrics i coves decorades, en menhirs o en estàtues. En suma, en una diversitat de suports que assenyalen un territori utilitzat pels realitzadors dels megalits. En aquest sentit, l'art megalític constitueix una referència ineludible de cronologia relativa i d'ambientació cultural per a part del desenvolupament de l'art esquemàtic. A més, la reiteració de les grafies en ambients distints ens informa d'una polisèmia molt evident de gran interès per a propostes d'interpretació cultural de les societats que duen a terme aquestes expressions.

Admeses, doncs, l'antiguitat de l'art megalític, la seva associació amb arquitectures de diversa índole i la seva amplitud, ens falta discutir el tema de la major o menor antiguitat de les tècniques utilitzades. Efectivament, una de les premisses per a la definició de l'art megalític ibèric era que es tractava d'un art exclusivament pintat (SHEE TWOHIG, 1981) i, si es detectaven gravats, o no quedava clar que fossin contemporanis o, en les versions més matisades, la pintura sí que era megalítica, però els gravats ho havien de demostrar (DEVIGNES, 1996, 16), ja que podien haver estat realitzats en dates disperses.

Al dubte sobre la contemporaneïtat en la realització d'ambdós recursos tècnics, s'hi afegia un argument més: les pintures representaven temes naturalistes, per tant eren més antigues, i els gravats, temes esquemàtics, per tant eren

més moderns. Ja hem plantejat aquesta discussió en altres llocs (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992, 502; BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999). El que avui coneixem no permet realitzar la contraposició: pintura / naturalisme, gravat / esquematisme.

El nostre contacte amb l'art megalític ibèric comença al sud de la Península, en un sector, doncs, fora de l'àmbit teòric de l'art megalític. És important d'explicitar la nostra experiència directa, ja que els treballs arqueològics que vam fer a Huelva (BALBÍN BEHRMANN; BUENO RAMÍREZ, 1996), Cadis (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1996a; BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999), Extremadura espanyola (BUENO RAMÍREZ, 1988; BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1989; 1997b; 2000a; BUENO RAMÍREZ [et al.], 1998; 1999a; 1999b) i Meseta Sud (BALBÍN BEHRMANN; BUENO RAMÍREZ, 1993; BUENO RAMÍREZ, 1991; BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999) ens feien veure que, sense cap mena de dubtes, tot allò proposat sobre l'extensió de l'art megalític ibèric i la seva manera d'execució, es basava en dades parcials. Ningú no havia buscat pintures als ortostats perquè es partia de la base que no existien.

L'ús de tècniques de rastreig com ara una bona il·luminació, preferentment nocturna, infrarojos i filtres ultraviolats, ens ha permès demostrar que la pintura és utilitzada en contextos megalítics de tota la Península Ibèrica. Nosaltres ens hem centrat en les zones esmentades, però companys nostres estan treballant en sectors suposadament coneguts com ara Galícia, amb resultats sorprenents (CARRERA RAMÍREZ, 1997).

Estem convençuts que projectes sistemàtics de rastreig, com el que s'està portant a terme a Galícia o com els que nosaltres fem al sud, també donarien resultats a Catalunya, ja que tenim indicis de pintura (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992, 527) tant al sud com al nord dels Pirineus (DEVIGNES, 1996, 19). D'altra banda, no podem oblidar que a Catalunya disposem d'evidències d'art esquemàtic pintat, a més de gravats a l'aire lliure, menhir i peces diverses de caràcter antropomorf. És a dir, tots els elements que caracteritzen el conjunt gràfic que denominem art megalític.

Com dèiem, una de les sorpreses proporcionades per la nostra investigació sobre l'art mega-

lític a la Península Ibèrica fou el reconeixement de l'extensió de la pintura com a tècnica decorativa a tota la Península. Però subsistien dubtes (DEVIGNES, 1996, 16) respecte de la posició antiga dels gravats, que els darrers descobriments, especialment a Alberite (Cadis) (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1996a; BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999), han contribuït a dissipar. Gravat i pintura, quan es documenten en el mateix suport, són tècniques complementàries i no pas l'una més antiga que l'altra. D'altra banda, en els casos en què s'ha pogut observar, els gravats han estat realitzats fins a la base del suport, és a dir, la zona encastada a la fossa, la qual fou col·locada així en el moment de la construcció (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1996a; BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999).

L'ús de les diverses tècniques de pintura i de gravat, juntament amb la diferència de matèria primera dels suports, juga un paper específic a l'interior del megalit, contribuint a la jerarquització dels temes i dels espais (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1996a, 301; 1997c, 111).

Només quan tindrem un bon corpus de decoracions megalítics realitzat amb criteris moderns, serem capaços d'afirmar la representació real de la pintura com a tècnica preponderant en un determinat conjunt de megalits. Pel que sabem fins ara, pintura i gravat són recursos contemporanis, genèricament parlant.

La tècnica utilitzada en els gravats és variada. Fins al corpus d'E. Shee Twohig (1981), només es consideraven els piquetejats posteriorment abrasits que donaven lloc a solcs de secció en U, de notòria visibilitat. Els mètodes d'anàlisi que hem fet servir per a l'estudi dels suports ens han permès fixar-nos en l'existència força majoritària d'incisions primes que probablement servien per a delimitar els motius pintats. Aquest tipus de gravat és impossible d'apreciar de manera normal i calen mitjans d'il·luminació com els que s'utilitzen per a l'estudi dels jaciments amb art paleolític. Aquestes incisions es documenten tant en dòlmens del nord de Portugal (BAPTISTA, 1997), on delimiten pintura, com en dòlmens del centre i del sud (BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999a; 1999b), amb escasses restes pictòriques que ens permeten de sospitar que hi havia més pintura. Els dòlmens del nord estan pintats, sí, però el gra-

var incís va tenir un paper en la decoració encara avui dia poc conegut.

Un altre dels elements diferenciadors del nucli clàssic de l'art megalític era l'existència d'un corpus temàtic exclusiu del grup de Viseu (SHEE TWOHIG, 1981, 35), que contribuïa a revestir-lo com a nucli originari del sistema decoratiu megalític. Discutirem per separat ambdues propostes: l'especificitat temàtica del nucli de Viseu i la suposada primacia d'aquest respecte de l'origen del sistema decoratiu megalític.

Ja en el nostre treball de 1992 (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992, 561), indicàvem la dificultat d'establir diferències rotundes entre les diverses grafies dels dòlmens peninsulars, ja que el conjunt temàtic bàsic era força reiteratiu. Analitzant les noverats en l'àmbit gallec, Bello Dieguez (1994) planteja la impossibilitat de mantenir l'existència del grup de Viseu, ja que totes les característiques d'aquest grup es localitzen en dòlmens gallecs; proposa, per tant, parlar d'un grup nord-occidental. Les nostres troballes al sud avalen la dissolució total de «fronteres» entre suposats grups dins l'art megalític peninsular (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1997b; BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999).

Totes les grafies, inclosa «the thing» (SHEE TWOHIG, 1981, 29) es detecten tant al nord com al sud (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1996a, 291; BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999, Fig. 7) i només el tema antropomorfi manté diferències notables que potser es poden interpretar en el sentit de variacions de grup, a l'estil dels marcadors ètnics de l'art paleolític (LEROI-GOURHAN, 1971) o com a representacions individualitzades (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1994a; 1996b).

Naturalment, hi ha diferències en la interpretació del repertori funerari. Una —la del tema antropomorfi— ja l'hem assenyalada i les altres, les haurem d'anar analitzant quan disposem de bons catàlegs regionals. Però el que sí que ens sembla destacable és que la divisió de grups que proposava E. Shee Twohig (1981) no és sostenible a la llum de les dades actuals.

L'últim tema al qual volem fer referència en aquesta caracterització actual de l'art megalític ibèric, és la definició del grup de Viseu com a referent únic i nucli originari de l'art megalític clàssic.

És evident que el nexa gràfic més clar de l'art megalític és l'art esquemàtic. Ja ho van veure d'aquesta manera H. Breuil (1933, 49-62), P. Acosta (1984) i d'altres. Partint d'aquesta base, no queda explicat per què l'origen de l'art megalític es troba en un sector en el qual la presència d'art esquemàtic pintat és força escassa.

Certament, malgrat que les grafies megalítiques són clarament esquemàtiques, s'observa també un aire atlàntic. El plantejament del treball d'E. Shee Twohig (1981) va en aquesta direcció. Les manifestacions gràfiques dels megalits europeus incideixen en una sèrie de temes força coincidents: antropomorfs, serpents, sols, destrals, ganivets, etc., amb versions regionalitzades. Aquest és un tema llarg sobre el qual s'hauria de matisar molt, però bàsicament la connexió entre tot l'art megalític de la façana atlàntica és força acceptable.

Des d'aquest punt de vista, Viseu encaixaria amb les expectatives atlantistes, però presenta dos inconvenients per adequar-se estrictament a l'argument: es tracta d'un art fonamentalment pintat i les dates dels monuments de Viseu són superades per les d'altres megalits peninsulars amb decoració.

Pel que fa al primer punt, cal recordar que la major part de l'art megalític europeu és només gravat i en cap cas E. Shee Twohig explica l'admissió d'un nucli originari pictòric a la Península, mentre que els gravats —més d'acord amb la resta de la problemàtica europea— són entesos a la Península com a marginals.

La qüestió de les dates és cada vegada més nítida (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1998b) i, efectivament, a la primera meitat del IV mil·lenni aC (data sense calibrar) tenim megalits decorats. Aquestes dates encaixen bé amb les documentades a la resta de l'Europa atlàntica, però no amb les de Viseu, que s'agrupen majoritàriament en les darreres centúries del IV mil·lenni aC i principis del III mil·lenni aC (CRUZ, 1995). Amb això, no volem insistir gaire en les dates del grup de Viseu, ja que hi ha la possibilitat que un programa sistemàtic d'excavació i dates C¹⁴ pogués apujar-les, sinó en la inoperància d'aquest conjunt funerari com a explicació per a tot el que avui sabem sobre l'art megalític ibèric.

Viseu és, sens dubte, un conjunt regional de gran interès que haurà de ser valorat en la mesu-

ra justa amb estudis sistemàtics, que en aquest moment ja s'estan portant a terme, i amb la comparació de les seves manifestacions amb les d'altres conjunts funeraris que comencen a prendre una dimensió inesperada. Ens referim als megalits gallecs, als acabats de descobrir a Cadis o a la resta d'Andalusia, als del sud-oest o als del centre de la Península i, per què no en un futur pròxim, a les novetats que aportin els megalits catalans.

En suma, la problemàtica sobre l'origen de l'art megalític s'imbrica amb claredat amb la de l'origen del fenomen megalític a la Península i adquireix tints molt més complexos que els que plantejaven les propostes fetes servir fins al moment (SHEE TWOHIG, 1981).

Art megalític a Catalunya

Com assenyalàvem al començament d'aquestes pàgines, aquesta ens sembla una oportunitat molt apropiada per preguntar-se el perquè de la suposada absència d'art megalític a Catalunya i, sobretot, per emprendre investigacions sistemàtiques a l'interior dels sepulcres catalans amb l'objectiu de valorar en la mesura justa la posició real de l'art megalític a la regió.

La presència de formes gravades a l'interior dels sepulcres, o sobre les cobertes, és un fenomen detectat des de les primeres investigacions en el megalitisme català, que fou vist, tanmateix, en aquesta dinàmica de la dicotomia tècnica gravat/pintura, segons la qual, el gravat era una expressió marginal i dubtosa en la possibilitat de ser adscrita als autors dels sepulcres (CASANOVAS i ROMEU, 1985). Com que gairebé tots els elements detectats eren gravats, Catalunya quedava fora de l'àmbit de l'art megalític.

Si a això hi afegim que en la concepció evolucionista de l'arquitectura megalítica s'entenia que els sepulcres catalans eren tardans respecte dels nuclis originaris, tots els arguments s'unien per descartar la presència a la regió de formes entroncables amb el fenomen megalític en les seves manifestacions més pures o emblemàtiques.

No és la nostra intenció fer en aquestes pàgines un catàleg exhaustiu de totes les evidències,

ja que caldria revisar-les de primera mà, la qual cosa només hem fet amb unes quantes. Simplement volem cridar l'atenció sobre l'abandó d'una perspectiva d'investigació que de ben segur donarà resultats espectaculars. Per a això, ens sembla interessant agrupar les dades de què disposem en relació a la seva ubicació i al seu suport. És a dir, recollirem les evidències que ens permetin reconstruir el «territori» megalític: roques amb gravats, menhirs i abrics pintats, les decoracions dolmèniques i destacarem el paper de les figuracions antropomorfes en les diferents versions.

Amb tot això, pretenem oferir arguments per incloure Catalunya com una zona megalítica coneixedora del codi funerari que denominem art megalític.

1. Territoris gràfics

La presència de pintures esquemàtiques i d'altre tipus d'evidències gràfiques que es poden adscriure a l'art esquemàtic a Catalunya és un fet conegut i documentat des de fa temps. No detallarem pas totes les grafies que entronquen amb el món megalític, però sí que ens sembla indicatiu assenyalat algun exemple com a mostra d'aquest nexce gràfic.

Els repertoris de Breuil (1933) i Acosta (1968) ja indicaven la presència de pintura esquemàtica a Catalunya, repertori que s'ha vist incrementat durant els darrers anys (*Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Corpus de Pintures Rupestres*, 1990; VIÑAS [et al.], 1983).

La relació de molts dels motius documentats amb l'art megalític és obvia. Així, els ramiformes d'Alós de Balaguer (VIÑAS; ALONSO, 1978; VIÑAS [et al.], 1983, 57), o els d'Antona III (VIÑAS [et al.], 1983, 56), que repeteixen formes ben conegudes a l'art megalític peninsular (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1996, 61).

En aquest àmbit es poden situar també els individus de braços fent nansa o en «phi» detectats a la Cova de Mas d'en Carles (VIÑAS [et al.], 1983, 60) i a d'altres llocs.

L'associació antropomorff/serp, tan característica de l'àmbit funerari megalític (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1995), està present a la Roca de les Orenetes (*Inventari...*,

1994, 1) amb l'interès que s'ubica en una zona de dòlmens, raó per la qual la seva relació cultural amb aquests és més que factible (ESTRADA, 1949).

Com a temes menys naturalistes, destaca la presència de cercles amb puntuacions a l'interior d'en Roc del Rumbau (VIÑAS [et al.], 1983, 62), o puntuacions ordenades en figures rectangulars com les de l'Abric de la Vall d'Inglà (*Inventari...*, 1990, 1), amb bons exemples en les decoracions megalítiques del sud-oest (BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999b).

És interessant observar que la major part dels abrics amb art esquemàtic se situen a la Depressió Central (VIÑAS [et al.], 1983, 87) i en àmbits propers a la costa, situació molt semblant a la de les petites i grans galeries catalanes i a la dels sepulcres de corredor (TARRÚS [et al.], 1987, Fig. 9).

Malauradament, no disposem de contextos arqueològics en aquests abrics, però les investigacions realitzades a la zona francesa contigua postulen un ús funerari molt majoritari en dates paral·leles al fenomen megalític (HAMEAU, 1989, 2000).

Un altre dels elements gràfics que s'ha de tenir en compte per a l'acotació dels territoris megalítics, és la presència de roques amb gravats a l'aire lliure, amb la característica interessant, en el cas català, que moltes d'aquestes roques s'han localitzat a l'entorn immediat dels enterraments. Aquesta és una qüestió ja referida per Tarrús als seus diversos treballs (TARRÚS, 1988, 48; TARRÚS, 1990, 279; TARRÚS [et al.], 1990; 1998; TARRÚS; CHINCHILLA, 1992).

Els conjunts de roques gravades a l'aire lliure són molt abundants i només n'esmentarem uns quants per donar idea de la connexió d'aquestes roques amb la ubicació dels megàlits.

Aquest és el cas de la Roca de Capmany, pròxima a la galeria del Barranc (VIDAL, 1914; BOSCH GIMPERA; COLOMINAS, 1931; TARRÚS [et al.], 1998, 129), de les tres roques amb cassolletes als encontorns del Doctor Pericot, també conegut com a dolmen d'en Botey (ESTEVA CRUAÑAS; TARRÚS, 1982, 50), de les dues lloses gravades a 50m. de la cista de Puig Rodó (ALIAGA [et al.], 1992, 271) o de la llosa solta de la cista dels Àngels (ESTEVA CRUAÑAS, 1970, 19). No tan pròximes als dòlmens, però sí en un

entorn proper, també es localitzen pedres amb gravats. Així es podria interpretar la pedra del Pla de Forcs (PASCUAL GUASCH, 1988).

Sembla també clara la presència d'amplis conjunts de gravats, a l'estil dels que s'estan localitzant a d'altres zones de la Península, associats a àrees habitacionals (BUENO RAMÍREZ [et al.], 1998). Ens referim als esmentats a la Cerdanya (MERCADAL; CAMPILLO, 1992), i sobretot al de Can Isach a Palau-saverdera, assentament que els excavadors proposen datar en el Neolític mitjà (TARRÚS, 1988, 49). És interessant el fet que el nucli de Can Isach, si bé s'associa al poblat (TARRÚS; CHINCHILLA; MERCADAL; ALIAGA, 1996), mostra també una certa proximitat amb una agrupació sepulcral (TARRÚS, 1990, 278), la qual cosa ens suggereix que la proximitat que s'està detectant entre les àrees d'habitació i les àrees funeràries en altres zones de la Península (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 2000a; en premsa 2000b) sembla formular-se de la mateixa manera en algunes àrees megalítiques catalanes. Un fenomen semblant podrien proposar les agrupacions que Tarrús (1988, 48) assenyala a l'Albera, a la Serra de Rodes i al Cap de Creus (TARRÚS [et al.], 1998).

Un altre dels elements que formen part dels marcadors dels territoris megalítics clàssics de l'oest de la Península són els menhirs. A Catalunya, en els darrers anys, se n'està documentant la presència, fins i tot amb decoracions gravades semblants a les documentades a l'aire lliure a l'interior dels dòlmens. La seva ubicació està clarament connectada amb la dels megàlits (TARRÚS [et al.], 1987, 240), amb la de les pintures i amb la dels gravats a l'aire lliure, i conforma una xarxa semiòtica en el paisatge transitat pels constructors de megàlits que potser, en un futur proper, permetrà establir un model semblant al que nosaltres hem proposat per a les ocupacions megalítiques del sud-oest (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 2000; en premsa b).

Tarrús (1988, 45) ha estudiat les evidències d'aquest tipus, especialment les ubicades a la comarca de l'Albera i estableix entre ells diferències formals: menhirs fal·lics (Els Palaus, Estanys II), estel·liformes (La Murtra, Estanys I) i antropomorfs (Quera Fumat, Perafita, Frare de Cervera).

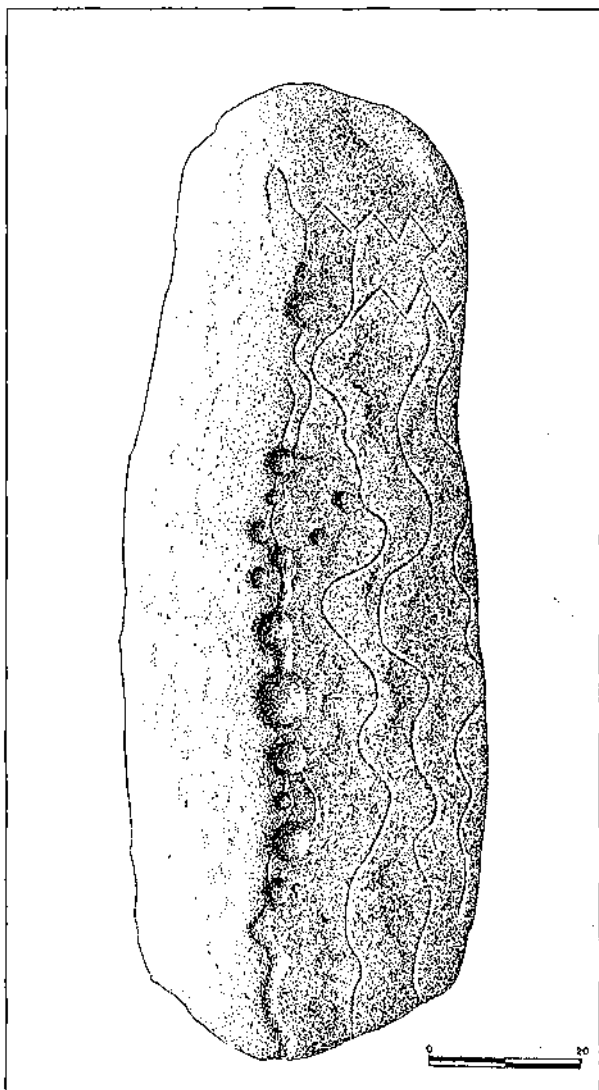

Fig. 1. Calc del menhir de Guadyerbas, Navalcán (Toledo), segons P. Bueno Ramírez [et al.] (1999).

També hi ha menhirs a les comarques del Baix Empordà (TARRÚS; CHINCHILLA, 1992, 27), precisament a la zona on es localitzen diversos sepulcres decorats, a les Gavarres. Destaca la referència al menhir de Vidal, a Capmany, pròxim a la sepultura decorada del Barranc i a la Roca dels Sacrificis. Malauradament, aquesta peça no s'ha pogut redescobrir (TARRÚS [et al.], 1998, 125).

Tenen cassoles els menhirs empordanesos de Puig ses Forques, Sa Pedra Aguda, Belliu, Mas Ros, Mas Mont i el menhir de Montagut. En aquest darrer les cassoles estan unides per canals gravats en un sistema documentat en menhirs de l'interior de la Península, com l'ex-

cavat per nosaltres als encontorns del dolmen de Navalcán (BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999, 30). És interessant destacar la presència de gravats incisos fins detectats amb llums rasants en il·luminació nocturna, a la peça toledana (Fig. 1).

Els gravats del menhir dels Palaus (TARRÚS; CHINCHILLA, 1992, 26) mostren una figuració clarament fàlica (TARRÚS [et al.], 1998, 126) amb el gland destacat com al menhir de Navalcán (BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999) i motius gravats en ambdues cares. Creiem que en una s'hi pot observar una incisió vertical d'angles concatenats, grafia que connecta bé amb el tema serpentiforme preponderant en aquest tipus de manifestacions (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BERHMANN, 1995; GONÇALVES [et al.], 1997), incloent-hi les figuracions catalanes a l'àmbit de l'art megalític de la façana atlàntica.

No ens estranyaria que, com s'està comprovant en menhirs portuguesos (GOMES, 1997, 163) i del centre (BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999, 112), els menhirs catalans haguessin estat decorats amb pintura vermella.

2. Decoracions dolmèniques

Aquest és un àmbit en el qual els megàlits catalans són especialment rics, malgrat que des de la descoberta dels gravats de la galeria del Barranc (VIDAL, 1914), hagi proliferat un dubte sistemàtic sobre la validesa d'aquestes manifestacions gràfiques com a exponent d'art megalític. Aquest dubte versa fonamentalment sobre dos fets: el de la suposada exclusivitat del gravat i el de la temàtica simple utilitzada: cassoles, línies, etc.

El primer aspecte, a la llum de les dades que coneixem en altres llocs de la Península (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992; 1996a;

BUENO RAMÍREZ [*et al.*], 1999), s'ha de posar seriosament en qüestió. Les restes que vam detectar a Cova d'en Daina (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992, 527), i les que Duran i Sempere (1970) assenyala a l'estela de Preixana, ens fan pensar que un programa sistemàtic amb els mitjans adequats donaria resultats positius en aquest sentit. Sigui com sigui, no podem oblidar que la pintura té majors dificultats de conservació.

Els temes circulars, especialment les cassoles, han tingut en la interpretació tradicional de l'art esquemàtic ibèric molt mala fama. La suposada simplicitat i la situació majoritària a l'aire lliure feien que fossin dubtoses evidències prehistòriques. Avui dia, una visió més àmplia sobre el context de les manifestacions rupestres (BALBÍN BEHRMANN; BUENO RAMÍREZ, 2000, 106) i la constatació arqueològica de la seva descoberta en jaciments megalítics (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992; 2000, 133-136), inclosos els catalans (MACAU, 1934; TARRÚS, 1988, 47), postulen la indubtable adscripció a la simbologia megalítica.

El sistema conceptualitzador de les grafies megalítics que hem intentat interpretar en més d'una ocasió (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992; 1996a; 1997c; 2000) argumenta que tenen un significat associable tant a la imatge antropomorfa com a la simbologia solar. L'associació antropomorff/sol; antropomorff/ cassola condueix al «resum» en l'exclusiva presència de cassoles incloses en un ortostat o en una peça exempta, suports que ja de per si es vesteixen d'una simbologia antropomorfa (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1997c, 113).

Precisament ens sembla evident l'ús d'aquesta simbologia en algunes cobertes de dòlmens i cistes catalanes, com la del dolmen del Garrols I (TARRÚS [*et al.*], 1982) o la que Castany i Guerrero van detectar pròxima a la cista de Costa del Garrics II, amb gravats amples (dada proporcionada per amabilitat dels autors). L'ús d'elements d'adscripció antropomorfa en cobertes megalítics és conegut als Pirineus francesos (ABELANET, 1961; 1986) i a la façana atlàntica; així, la cobertura de Mané Rutual, a la Bretanya francesa (L'HELGOUACH, 1979), que proposa una interpretació interessant per a la situació preponderant de les decoracions megalítics

detectades a Catalunya: la cobertura dels monuments.

Potser aquesta adscripció antropomorfa de les cobertes justifica la presència d'antropomorfs esquemàtics a la galeria del Barranc, que en el calc recentment publicat (TARRÚS, 1990, 289; TARRÚS [*et al.*], 1998, 128) mostra profusió de formes en «phi» i de ramiformes tancats, perfectament comparables a antropomorfs pintats a la pròpia Catalunya, com ja hem dit abans, i a elements gravats en dòlmens del sud-oest (BUENO RAMÍREZ [*et al.*], 1998; 1999b).

Altres cobertes amb gravats són les de Taula dels Lladres i Mores Altes del Port de la Selva, Comes Lobes de Pils, Solar d'en Gibert o Coll de Madàs (TARRÚS, 1988, 47-48). També són gravades les cobertes dels dòlmens simples de Canadal i Mas de Baleta I (TARRÚS; CHINCHILLA, 1992, 25), les dels sepulcres de corredor de Prat Tancat (TARRÚS [*et al.*], 1998, 127), la de la cista de la Vinya d'en Berta (MACAU, 1934), malauradament desapareguda (TARRÚS; CHINCHILLA, 1992, 37), la de Can Mina (ESTEVA CRUAÑAS, 1950, 58) o la coberta de la cista de Tres Pagesos (ESTEVA CRUAÑAS, 1965, núm. 26).

La coberta de Vinya d'en Berta té l'interès afegit de demostrar la decoració en el moment de realització del monument, ja que tant l'esmentada coberta com un dels ortostats de l'interior van aparèixer durant l'excavació del monument que estava completament tancat (MACAU, 1934; TARRÚS; CHINCHILLA, 1992).

La presència de cassoles en les lloses de cobertura ja fou ressenyada pels Leisner (1956) en el catàleg de dòlmens peninsulars. Nosaltres mateixos hem localitzat cassoles sobre la cobertura d'uns quants dòlmens d'Alcántara a Càceres (BUENO RAMÍREZ [*et al.*], 1999b). D'altres decoracions, ja siguin gravats circulars (BALBÍN BEHRMANN; BUENO RAMÍREZ, 1996), ja sigui pintura com la de les cobertes de Alberite (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1996a, 288) o les del dolmen portuguès de Pala da Moura (SANTOS JUNIOR, 1930, 13), permeten plantejar que aquesta situació de la decoració sobre les cobertes de les cambres dolmèniques està relativament generalitzada a la Península com en l'art megalític europeu.

És interessant reflexionar sobre aquesta posició, ja que en molts casos, a més de suposar la

Fig. 2. Ortostat del lateral nord del sepulcre de Cova d'en Daina amb restes de pintures i gravats (Foto: R. de Balbín).

invisibilitat dels motius una vegada acabat el túmul, proposa un argument important per a la valoració de la contemporaneïtat entre arquitectura i decoració (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992, 1998). Aquest argument queda completat amb la documentació de gravats o de pintures darrere els ortostats de la cambra: Huerra de las Monjas, a Càceres (BALBÍN BEHRMANN; BUENO RAMÍREZ, 1989; BUENO RAMÍREZ, 1988), Alberite I, a Cadis (BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999, 53), Anta Grande de Zambujeiro, a Évora (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992, fig. 58), o a la part superior dels ortostats, cas del dolmen d'Azután, a Toledo (BUENO RAMÍREZ, 1991). Novament ens trobem davant una ubicació que té comparació amb d'altres monuments megalítics europeus, com Gavrinis (LE ROUX, 1982) i que proposa la necessitat de documentar els darreres dels ortostats com a possibles receptors de decoració.

Una altra de les situacions documentades a les decoracions catalanes és l'interior dels monuments. Aquest és el cas de la llosa frontal de Vinya d'en Berta, amb l'interès que els gravats recollits per Macau (1934), Tarrús i Chinchilla (1992, 25) posseeixen temes antropomorfs, cosa que ratifica la ubicació preferent del tema antropomorf en llocs destacats del microespai funerari (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1994; 1996b). També a l'interior dels monuments es documenten lloses amb cassoletes; així a Vinya Gran (ESTEVA CRUAÑAS, 1970, 10), a Mas Baleta, Canadal, Jaça d'en Torrent (TARRÚS [et al.], 1998, 127), o al sepulcre de Montagut (ESTEVA CRUAÑAS, 1965, núm. 17). Recordem que aquest darrer posseeix un menhir pròxim (TARRÚS; CHINCHILLA, 1992, 27), que en ratifica l'associació megalítica.

Més complexa sembla la decoració de l'ortostat del lateral nord de Cova d'en Daina, en el qual, a més de les ja esmentades restes de pintu-

Fig. 3. Dintell de Cova d'en Daina amb gravat heliomorf (Foto: R. de Balbín).

ra, vam poder observar línies d'aspecte serpenti-forme, temes circulars i una forma trapezoïdal (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1992) (Fig. 2). En aquest mateix monument, la cara visible de la primera de les llindes també presenta decoració. Ja a la fotografia que inclou Esteva (1950, Lám. III), s'observen indicis de gravats que ell no esmenta. El 1990 vam poder verificar que aquests gravats es disposen en un tema heliomorf i ocupen la mateixa situació que els gravats del sepulcre portuguès de Nora Velha (SHEE TWOHIG, 1981, fig. 58) (Fig. 3).

La distribució de les grafies en el monument i la documentació de dues plaques a l'aixovar (RAURET, 1965, 67) ens permeten sospitar que un estudi acurat de tots els ortostats revelaria restes majors que les que vam poder observar en una breu visita. Cova d'en Daina té els indicis suficients: pintura, gravat i elements antropomorfs per ser interpretat com la resta d'una decoració total, a l'estil de les con-

gudes a Dombate (BELLO, 1994) o a Alberite (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1996a; BUENO RAMÍREZ [et al.], 1999), per proposar dos exemples en situacions geogràfiques molt diferents.

La denominada estela del Pla de la Calma (VILARDELL; CASTELLS, 1976) es pot incorporar sense cap mena de dubte al conjunt megalític del qual parlem com un probable ortostat decorat, amb l'interès que combina els gravats profunds organitzats en temes circulars, antropomorfs i serpentiniformes amb la incisió que configura temes trapezoïdals i línies transversals. Revisar en profunditat aquesta llosa seria interessant, a la llum del que avui sabem sobre l'art megalític. Els autors citen com a referències pròximes l'estela de Passanant, que ara comentarem, la del dolmen de Llanera a Solsona i la del Puig Castellar, que interpreten com la més pròxima des del punt de vista formal (VILARDELL; CASTELLS, 1976, 182).

Les peces de Passanant són conegudes des dels anys 70 (CURA-MORERA, 1992; MOREU, 1970) i els seus gravats connecten bé amb la temàtica atlàntica. Podrien pertànyer a una llosa megalítica (BUENO RAMÍREZ, 1995, 96), o a un cobriment pel gruix, malgrat que sempre s'han citat com a «estela», ja que Moreu assenyala la presència de dues cassoles a l'interior d'un dels motius en oval, per argumentar que es tracta d'un personatge antropomorf. Creiem que l'existència d'altres fragments similars dona versemblança a la nostra proposta.

3. El paper de la imatge antropomorfa

Un altre dels aspectes que contribueixen a caracteritzar l'art megalític català és la presència de peces antropomorfes estatuàries. És a dir, esteles majors o menors, plaques o altres formes que avui sabem que es relacionen amb al·lusions antropomorfes que ocupen un espai a l'interior del sepulcre (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1994a; BUENO RAMÍREZ, 1995).

La primera evidència que volem esmentar en aquest sentit són les esteles detectades en alguns sepulcres de fossa, com les de Sant Genís de Vilassar, de Els Valls de Riudecols o Bóvila Casals (MUÑOZ, 1965, 244). L'estela esmentada en darrer lloc, la de Bóvila Casals, és, segons Muñoz (1965, 303), indubtablement antropomorfa. Les dates de IV i III mil·lenni aC que s'utilitzen per a aquests enterraments són contemporànies a l'ús d'esteles similars en sectors pròxims al País Basc i a la cornisa cantàbrica. Ens referim a les esteles del dolmen de San Martín, a la de Larrarte i a la de Collá Cimera.

Al dolmen de San Martín, les excavacions antigues van documentar tres lloses de gres, gairebé contigües, situades de sud a nord al lateral oest de la cambra (BARANDIARAN; FERNÁNDEZ MEDRANO, 1964), que formaven part de la primera ocupació del monument i, per tant, foren utilitzades com a referències antropomorfes en alguna data del IV mil·lenni aC.

L'estela de Larrarte estava en una cambra simple (MUJICA; ARMENDARIZ, 1991), amb dates C¹⁴ de 3860 i 3210 aC. Novament, doncs, coincidents amb les de la utilització dels sepulcres de fossa catalans.

L'estela de Collá Cimera (BLAS, 1992, 54-55) se situava a l'àrea anterior a l'entrada del corredor del sepulcre megalític del mateix nom, a Astúries.

Totes, juntament amb la resta d'evidències semblants a l'àrea peninsular (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1994a; 1996b), demostren la vigència, a partir si més no del IV mil·lenni aC, d'un sistema escultòric de caràcter antropomorf en el qual encaixen sense problema les esteles dels sepulcres de fossa catalans.

Juntament amb aquestes formes, diguem més evidents, es detecten peces més petites sota la forma de plaques rectangulars o trapezoïdals que també tenen referències en el megalitisme peninsular i ens parlen de la complexitat de relacions que manifesta la cultura megalítica catalana.

L'existència de plaques en esquist, en gres o en fibrolita ja fou assenyalada pels primers investigadors de la cultura megalítica catalana i fou recollida per A.M. Rauret (1965), la qual les interpreta com a elements orientals, seguint la teoria de moda a l'època.

L'interès d'aquestes peces és molt clar per la seva relació amb manifestacions semblants documentades als megàlits occidentals. De fet, la placa localitzada a la cova excavada de Burriac és descrita per Rauret (1965, 66) que assenyala la decoració incisa de triangles en faixes horitzontals, a l'estil més clàssic (BUENO RAMÍREZ, 1992) de les plaques decorades portugueses, amb l'element afegit que, com a Occident, aquestes plaques es localitzen tant en coves com en dòlmens.

El treball de Rauret recull les evidències conegudes amb les mancances d'informació que ja denuncia l'autora, però que com a mínim —a la llum del que avui coneixem sobre aquest aspecte en altres regions megalítiques peninsulars— ens permet afirmar que es tracta d'autèntiques figuracions antropomorfes i fins i tot que és més que possible que moltes haguessin estat decorades amb pintura.

Efectivament, en els megàlits de l'oest, disposem de peces semblants. Plaques de gres (BUENO RAMÍREZ [et al.], 1998; 1999b) o d'esquist, aparentment no decorades, posseeixen indicis tant de pintura com de tènues gravats que indiquen amb claredat la imatge antropomorfa que es vol transmetre.

A això cal afegir-hi la comprovació arqueològica de la presència de còdols o plaques amb poca preparació situats al costat de peces nítidament antropomorfes, que desenvolupen tots el mateix paper (BUENO RAMÍREZ *et al.*, 1998; 1999b). Les dades en aquest sentit s'acumulen en els darrers anys (BELLO DIEGUEZ, 1994; GOMES, 1998).

Si la connexió de les formes rectangulars i trapezoidals amb les plaques del megalitisme occidental és clara, no ho és menys la de les formes ovals que connecten bé amb les petites peces detectades als megàlits gallecs, beirans i andalusos (BUENO RAMÍREZ, 1992; 1995).

L'aspecte triangular d'algunes (CURA MORERA, 1977) es pot comparar amb el dolmen I de Lameira da Cima, a Portugal (GOMES, 1996). La documentació d'una altra peça d'aquest estil amb restes d'una prima incisió en ziga-zaga, al dolmen d'Azután (BUENO RAMÍREZ, 1991, 47) indica la presència d'aquestes fórmules antropomorfes en el megalitisme del centre i de l'oest. La posició predominant és en el túmul davant l'entrada del monument. En ambdós casos disposem de dates C^{14} del IV mil·lenni aC, sense calibrar (Fig. 4).

Segons les dades publicades, les figuracions antropomorfes megalítiques catalanes se situen tant a l'interior dels monuments (CURA MORERA, 1977, 254), com a la zona del corredor, cas de les de la galeria de Puig Roig (RAURET, 1965, 68), i també en coves (RAURET, 1965, 65-66). Les diferents posicions a l'interior de l'espai funerari es poden relacionar amb les documentades als megàlits occidentals que ens han portat a proposar un model d'ubicació de la imatge antropomorfa a l'interior de l'espai sepulcral (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1994a; 1996b), que molt probablement també pot aplicar-se al cas català.

Amb tot això, volem insistir que també les representacions antropomorfes del megalitisme

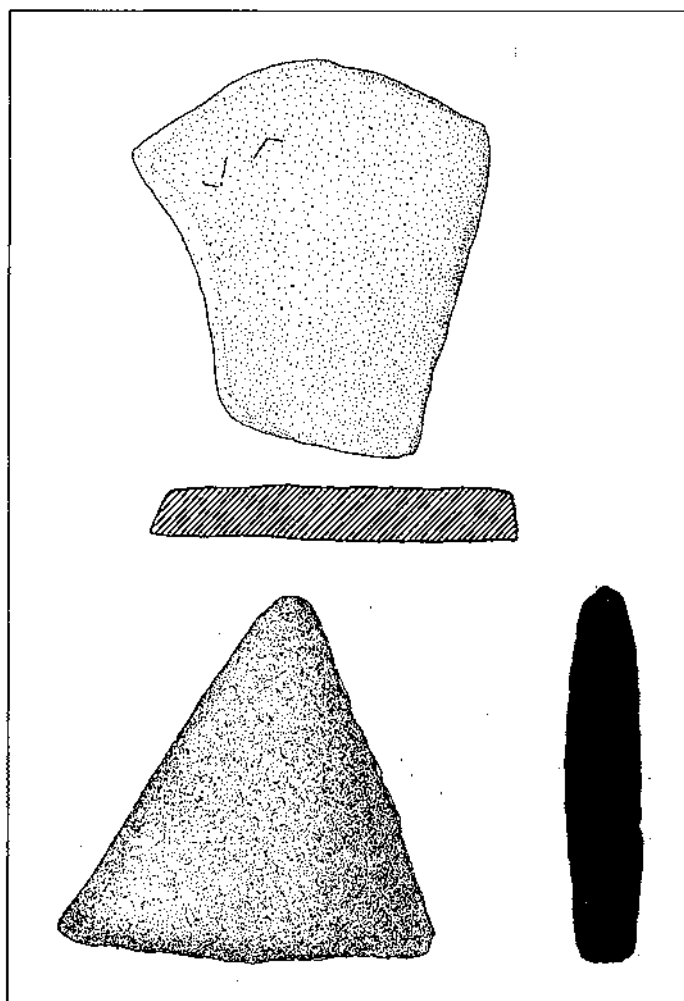

Fig. 4. Peces antropomorfes d'Azután (Toledo), segons P. Bueno Ramírez (1991), i del dolmen I de Lameira da Cima (Viseu), segons Gomes (1996).

català entren de ple en els continguts de l'art megalític peninsular.

Els suposats territoris marginals de l'art megalític ibèric

Al llarg d'aquestes pàgines hem pretès plantejar un estat de la qüestió sobre l'art megalític peninsular com a perspectiva de futur per al seu coneixement a Catalunya.

Les dades exposades i la seva interpretació justifiquen de sobres la necessària ampliació del concepte tradicional de l'art megalític, tant pel que fa a l'extensió geogràfica, com a la valoració

de les seves tècniques i temes i, per suposat, en allò que es refereix a la contextualització gràfica en uns sistemes de marcadors d'un clar sentit territorial.

L'aspecte de l'art megalític en el megalitisme català ha estat poc tractat o, si més no, no ha tingut la dimensió suficient en una part molt important a causa del caràcter local de les publicacions en les quals s'ha donat a conèixer i l'ús exclusiu del català com a vehicle de divulgació científica.

L'«absència» d'art megalític a Catalunya reproduceix esquemes coneguts en altres àrees peninsulars que avui han estat superats. Ens referim a les suposades absències d'art megalític a Andalusia, Alenteixo, Algarve i zones interiors. Totes han estat descartades en el moment que s'han començat treballs sistemàtics. És destacable, en el cas català, la major acumulació de dades a les zones en les quals ha treballat l'equip de Tarrús, al qual s'ha de reconèixer el caràcter d'autèntic pioner en la investigació d'aquest aspecte en la regió.

El que avui sabem sobre el paper de l'art megalític a Catalunya dibuixa un panorama ric en evidències i parc, o si més no poc conegut, en l'organització i interpretació d'aquestes evidències. És absolutament necessari emprendre un treball sistemàtic d'inventari i catalogació que permeti la revisió en el camp de totes les dades, el rastreig de la pintura i l'anàlisi de les peces antropomorfes. En summa, l'elaboració d'un Corpus d'art megalític en la direcció dels darrers treballs de l'equip de Tarrús (TARRÚS *et al.*, 1998) que situï el megalitisme català en la posició que li correspon respecte del panorama de l'art megalític europeu.

L'anàlisi de les grafies megalítiques contribueix, a més, a proposar interpretacions de caire supraestructural i a plantejar relacions culturals que en un altre tipus de «material arqueològic» són difícilment perceptibles (BUENO RAMÍREZ; BALBÍN BEHRMANN, 1994b). Les connexions gràfiques que mostra l'art megalític català ens parlen d'una relació marcada amb els centres de l'oest, probablement des del IV mil·lenni aC, la

qual cosa dibuixa un fenomen funerari especialment dinàmic en l'expansió, malgrat que és reconoscible l'aire personal o la força de les versions locals.

El megalitisme català és pirenaic, sí; té versions similars a les del País Basc, sí; posseeix interpretacions clarament regionals i, en aquest sentit, autòctones, sí; però, a més, va tenir connexió amb elements megalítics de la zona centre i oest. Entengui's que les connexions que esmentem no es refereixen a desplaçaments poblacionals, sinó a relacions de caire cultural que condueixen a compartir una mitologia semblant, expressada amb grafies documentades en tota l'àrea atlàntica peninsular amb idèntiques associacions i idèntica ubicació dels temes a l'interior i a l'exterior de l'espai funerari.

El nostre argument fonamental ha girat a l'entorn de la necessitat de buscar per a trobar i de no deixar-nos portar per la suposada inexistència de determinats fenòmens culturals, quan la lògica ens impulsa en una altra direcció. Catalunya és una regió rica en expressions gràfiques des de la Prehistòria més primerenca i, per tant, coneixedora de les tècniques del gravat i de la pintura, a més de les grafies de l'art esquemàtic. Es una regió megalítica amb clars indicis d'haver mantingut relacions amb el megalitisme occidental, tant amb els grups cantàbrics com amb els de l'interior de la Península i, evidentment, amb els de l'altre costat del Pirineu. Quina raó explicaria el fet que coneixent-se art megalític a totes les zones amb les quals es té contacte, aquest art no existeixi a Catalunya?

Hem insistit també en la quantitat d'evidències gravades en diferents suports associables a la cultura megalítica i en els indicis, encara escassos, que tenim de pintura roja.

Esperem que aquestes pàgines hagin contribuït a encoratjar Institucions i professionals vers una línia d'investigació amb moltes expectatives. En el futur, qualsevol síntesi sobre art megalític peninsular hauria de comptar amb les grafies megalítiques catalanes agrupades en un bon Corpus, com a referència ineludible.

Abstract

Techniques, geographical extension and chronology of the Iberian Megalithic Art. The case of Catalonia

We present here a global perspective in which the megalithic graphics can not be dissociated of the occupation patterns of the territory, or of the graphic panorama of the Schematic Art in which are included as a funeral modality. The idea of the non-existence of Megalithic Art in Catalonia was bound to the scarce data on megalithic paint. Today, with the existence of some examples and, above all, before a widest consideration of the graphics associated with funeral world, Catalonia appears as one of the richest regions within peninsular Megalithic Art.

Resumen

Técnicas, extensión geográfica y cronología del arte megalítico ibérico. El caso de Cataluña

Se presenta una perspectiva global en la que las grafías megalíticas no pueden dissociarse de los modos de ocupación del territorio, ni, desde luego, del panorama gráfico del arte esquemático en el que se incluyen como una modalidad funeraria del mismo. La idea de la inexistencia de arte megalítico en Cataluña estaba muy ligada a los escasos datos sobre pintura megalítica. Hoy, ante algunos ejemplos en ese sentido y, sobre todo, ante una consideración más amplia de las grafías asociadas al mundo funerario, Cataluña aparece como una de las regiones más ricas dentro del arte megalítico peninsular.

Referències bibliogràfiques

- ABELANET, J. (1961). «Les gravures schémathiques des Pyrénées Orientales». *Travaux de l'institut d'Art Préhistorique*, IV.
- ABELANET, J. (1986). *Signes sans paroles*. Paris: Hachette. 345 p.
- ACOSTA, P. (1968). *La pintura rupestre esquemática en España*. Salamanca. 250 p.
- ACOSTA, P. (1984). «El arte rupestre esquemático ibérico: problemas de cronología preliminares». Dins: *Francisco Jordá Oblata*. Salamanca, p. 31-61.
- ALIAGA, S.; MERCADAL, O.; TARRÚS, J. (1992). «Cistes amb túmul del Cap de Creus (Alt Empordà). Estat de la investigació sobre el Neolític a Catalunya». Dins: *9 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Andorra, p. 268-272.
- ALMAGRO, M.; ARRIBAS, A. (1963). *El poblado y la necrópolis megalíticas de los Millares (Santa Fe de Mondújar, Almería)*. Bibliotheca Praehistórica Hispana, vol. II. Madrid.
- ARNAUD, J.M. (1978). «Megalitismo em Portugal. Problemas e perspectivas». Dins: *Actas das III Jornadas Arqueológicas*. Lisboa, vol. I, p. 99-112.
- BALBÍN BEHRMANN, R. de; BUENO RAMÍREZ, P. (1989). «Arte megalítico en el Suroeste: el grabado del dolmen de Huerta de las Monjas (Valencia de Alcántara. Cáceres)». Dins: *XIX Congreso Nacional de Arqueología. Castellón, 1987*. Saragossa, vol. II, p. 237-247.
- BALBÍN BEHRMANN, R. de; BUENO RAMÍREZ, P. (1996). «Soro, un ejemplo de Arte megalítico en el Suroeste de la Península». Dins: A. MOURE ROMANILLO (ed.). *«El Hombre fósil», 80 años después*. Santander, p. 467-505.
- BALBÍN BEHRMANN, R. de; BUENO RAMÍREZ, P. (2000). «El análisis del contexto en el arte prehistórico de la Península Ibérica. La diversidad de las asociaciones». *Arkeos*, 10. Tomar, p. 91-127.
- BAPTISTA, A.M. (1997). «Arte megalítica no planalto de Castro Laboreiro (Melgaço, Portugal e Ourense. Galiza)2». *Brigantium*, vol. 10, p. 191-216.
- BARANDIARAN, J.M.; FERNANDEZ MEDRANO, D. (1964). «Excavación del dolmen de San Martín». *Boletín de la Institución Sancho el Sabio*, 8.
- BELLO DIEGUEZ, J.M. (1994). «Grabados, pinturas e ídolos en Dombate (Cabana. La Coruña). ¿Grupo de Viseu o grupo noroccidental? Aspectos taxonómicos y cronológicos. Dins: *O megalitismo no Centro de Portugal*. Viseu, p. 287-301.
- BLAS CORTINA, M.A. de (1992). «Trabajos finales en el dolmen de la Collá Cimera y en la necrópolis de la Cobertoria (Divisoria Lena-Quirós)». Dins: *Excavaciones Arqueológicas en Asturias 1987-1990*. Oviedo, p. 53-57.
- BOSCH GIMPERA, P. (1965). «La chronologie de l'Art Rupestre seminaturaliste et schématique et la culture mégalithique portugaise». Dins: *In memoriam do abade Breuil*. Lisboa, t. I.
- BOSCH GIMPERA, P.; COLOMINAS, J. (1931). *Gravats esquemàtics a roques de Campmany i a la galeria coberta del Barranc de l'Espolla*.

- BREUIL, H. (1933). *Les peintures rupestres schématiques de la Péninsule Ibérique. I. Au Nord du Tage*. Paris: Imprimerie de Lagny. 73 p. xxiv Pl.
- BUENO RAMÍREZ, P. (1988). *Los dólmenes de Valencia de Alcántara*. Excavaciones Arqueológicas en España, vol. 155. Madrid, 210 p.
- BUENO RAMÍREZ, P. (1990). «Statues-menhirs et stèles anthropomorphes dans la Péninsule Ibérique». *L'Anthropologie* [París], t. 94, núm. 1, p. 85-110.
- BUENO RAMÍREZ, P. (1991). *Megalitos en la Meseta Sur: los dólmenes de Azután y la Estrella (Toledo)*. Excavaciones Arqueológicas en España, vol. 159. Madrid, 130 p.
- BUENO RAMÍREZ, P. (1992). «Les plaques décorées alentejaines: approche de leur étude et analyse». *L'Anthropologie* [París], t. 96, núm. 2/3, p. 573-604.
- BUENO RAMÍREZ, P. (1994). «La necrópolis de Santiago de Alcántara (Cáceres). Una hipótesis de interpretación para los sepulcros de pequeño tamaño del megalitismo occidental». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* [Valladolid], LX, p. 25-100.
- BUENO RAMÍREZ, P. (1995). «Megalitismo, estatuas y estelas en España». *Notizie Archeologiche Bergomensi*, 3, p. 77-129.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1992). «L'art mégalithique dans la Péninsule Ibérique. Une vue d'ensemble». *L'Anthropologie* [París], t. 96, núm. 2, p. 499-572.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1994a). «Estatuas-menhir y estelas antropomorfas en megalitos ibéricos. Una hipótesis de interpretación del espacio funerario». Dins: *Homenaje al Prof. Echeagaray*. Museo y Centro de Investigaciones de Altamira. *Monografías*, núm. 17, p. 337-347.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1994b). «El arte megalítico como factor de análisis arqueológico: el caso de la Meseta española». Dins: *VI Coloquio Hispano-Ruso de Historia*. Madrid, p. 20-29.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1995). «La graphie du serpent dans la culture mégalithique péninsulaire. Représentations de plein air et représentations dolméniques». *L'Anthropologie* [París], t. 99, núm. 2/3, p. 357-381.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1996a). «La decoración del dolmen de Alberite». Dins: J. RAMOS; F. GILES (ed.). *El dolmen de Alberite (Villamartin)*. *Aportaciones a las formas económicas y sociales de las comunidades neolíticas en el Noroeste de Cádiz*, p. 285-313.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1996b). «El papel del antropomorfo en el arte megalítico ibérico». *Art et symboles du mégalithisme européen. Revue Archéologique de l'Ouest*, suppl. núm. 8, p. 41-64.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1997a). «Ambiente funerario en la sociedad megalítica ibérica: arte megalítico peninsular». Dins: A. RODRÍGUEZ CASAL (ed.). *O neolítico atlántico e as orixes do Megalitismo*. Santiago de Compostela, p. 693-718.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1997b). «Arte megalítico en el Suroeste de la Península ibérica. ¿Grupos en el arte megalítico ibérico?» Homenaje a Mila Gil-Mascarell. *Saguntum*, 30, p. 153-161.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1997c). «Arte megalítico en sepulcros de falsa cúpula. A propósito del monumento de Granja de Toniñuelo (Badajoz)». *Brigantium*, vol. 10, p. 91-121.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1998a). «La Péninsule Ibérique en L'Art des mégalithes peints et gravés». *Dossiers d'Archéologie*, núm. 230, p. 76-83.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1998b). «The origin of the megalithic decorative system: graphics versus architecture». *Journal of Iberian Archeology* [Porto], vol. 0, p. 53-68.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (2000a). «La grafía megalítica como factor para la definición del territorio». *Arkeos*, 10, p. 129-178.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (2000b). «Art mégalithique et art en plein air. Approche de la définition du territoire pour les groupes producteurs de la Péninsule Ibérique». *L'Anthropologie* [París], 104, p. 427-458.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (en prensa). «Grabado al aire libre, grabado en contexto funerario: el arte megalítico grafía y estilo en el IV milenio aC». Dins: *Congreso Internacional de Arte rupestre*. Vigo, 1999.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; BARROSO BERMEJO, R.; ALCOLEA GONZÁLEZ, J.J.; VILLA GONZÁLEZ, R.; MORALEDA GONZÁLEZ, A. (1999). *El dolmen de Navalcán. El poblamiento megalítico en el Guadyerbas*. Toledo: Diputación Provincial de Toledo. 136 p.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; BARROSO BERMEJO, R.; ALDECOA QUINTANA, A.; CASADO MATEOS, A.B. (1998a). «Dólmenes en la cuenca del Tajo: restauración y consolidación de megalitos en Alcántara». *Trabajos de Prehistoria* [Madrid], 55, 1, p. 171-184.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; BARROSO BERMEJO, R.; ALDECOA QUINTANA, A.; CASADO MATEOS, A.B. (1998b). «Sepulcros megalíticos en el Tajo: excavación y restauración de dólmenes en Alcántara (Cáceres)». Dins: *Ibn Marwan*. Marvao, p. 135-182.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; BARROSO BERMEJO, R.; ALDECOA QUINTANA, A.; CASADO MATEOS, A.B. (1999a). «Proyecto de excavación y restauración en dólmenes de Alcántara (Cáceres). Segunda campaña». *Trabajos de Prehistoria* [Madrid], 56, 1, p. 131-146.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; BARROSO BERMEJO, R.; ALDECOA QUINTANA, A.; CASADO MATEOS, A.B. (1999b). «Arte megalítico en Extremadura. Los dólmenes de Alcántara. Cáceres. España». *Estudos Pré-históricos* [Viseu], 7, p. 85-110.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; BARROSO BERMEJO, R.; ALDECOA QUINTANA, A.; CASADO MATEOS, A.B.; GILES PACHECO, F.; GUTIERREZ LOPEZ, J.M.; CARRERA RAMÍREZ, F. (1999). «Estudios de arte megalítico en la necrópolis de Alberite». *Papeles de Historia* [Ubrique], núm. 4, p. 35-60.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; DÍAZ-ANDREU, M.; ALDECOA QUINTANA, A. (1998). «Espacio habitacional/espacio gráfico: grabados al aire libre en término de la Hinojosa (Cuenca)». *Trabajos de Prehistoria*, 55, núm. 1, p. 101-120.
- CARRERA RAMÍREZ, F. (1997). «Recientes aportaciones al catálogo de dólmenes pintados en Galicia». *Brigantium*, vol. 10, p. 409-414.

- BRÉUIL, H. (1933). *Les peintures rupestres schématisques de la Péninsule Ibérique. I. Au Nord du Tage*. París: Imprimerie de Lagny. 73 p. XXIV Pl.
- BUENO RAMÍREZ, P. (1988). *Los dólmenes de Valencia de Alcántara*. Excavaciones Arqueológicas en España, vol. 155. Madrid, 210 p.
- BUENO RAMÍREZ, P. (1990). «Statues-menhirs et stèles anthropomorphes dans la Péninsule Ibérique». *L'Anthropologie* [París], t. 94, núm. 1, p. 85-110.
- BUENO RAMÍREZ, P. (1991). *Megalitos en la Meseta Sur: los dólmenes de Azután y la Estrella (Toledo)*. Excavaciones Arqueológicas en España, vol. 159. Madrid, 130 p.
- BUENO RAMÍREZ, P. (1992). «Les plaques décorées alentejaines: approche de leur étude et analyse». *L'Anthropologie* [París], t. 96, núm. 2/3, p. 573-604.
- BUENO RAMÍREZ, P. (1994). «La necrópolis de Santiago de Alcántara (Cáceres). Una hipótesis de interpretación para los sepulcros de pequeño tamaño del megalitismo occidental». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* [Valladolid], LX, p. 25-100.
- BUENO RAMÍREZ, P. (1995). «Megalitismo, estatuas y estelas en España». *Notizie Archeologiche Bergomensi*, 3, p. 77-129.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1992). «L'art mégalithique dans la Péninsule Ibérique. Une vue d'ensemble». *L'Anthropologie* [París], t. 96, núm. 2, p. 499-572.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1994a). «Estatuas-menhir y estelas antropomorfas en megalitos ibéricos. Una hipótesis de interpretación del espacio funerario». Dins: *Homenaje al Prof. Echeagaray*. Museo y Centro de Investigaciones de Altamira. *Monografías*, núm. 17, p. 337-347.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1994b). «El arte megalítico como factor de análisis arqueológico: el caso de la Meseta española». Dins: *VI Coloquio Hispano-Ruso de Historia*. Madrid, p. 20-29.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1995). «La graphie du serpent dans la culture mégalithique péninsulaire. Représentations de plein air et représentations dolméniques». *L'Anthropologie* [París], t. 99, núm. 2/3, p. 357-381.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1996a). «La decoración del dolmen de Alberite». Dins: J. RAMOS; F. GILES (ed.). *El dolmen de Alberite (Villamartin). Aportaciones a las formas económicas y sociales de las comunidades neolíticas en el Noroeste de Cádiz*, p. 285-313.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1996b). «El papel del antropomorfo en el arte megalítico ibérico». *Art et symboles du mégalithisme européen. Revue Archéologique de l'Ouest*, suppl. núm. 8, p. 41-64.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1997a). «Ambiente funerario en la sociedad megalítica ibérica: arte megalítico peninsular». Dins: A. RODRÍGUEZ CASAL (ed.). *O neolítico atlántico e as orixes do Megalitismo*. Santiago de Compostela, p. 693-718.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1997b). «Arte megalítico en el Suroeste de la Península ibérica. ¿Grupos en el arte megalítico ibérico?» Homenaje a Mila Gil-Mascarell. *Saguntum*, 30, p. 153-161.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1997c). «Arte megalítico en sepulcros de falsa cúpula. A propósito del monumento de Granja de Toniñuelo (Badajoz)». *Brigantium*, vol. 10, p. 91-121.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1998a). «La Péninsule Ibérique en L'Art des mégalithes peints et gravés». *Dossiers d'Archéologie*, núm. 230, p. 76-83.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (1998b). «The origin of the megalithic decorative system: graphics versus architecture». *Journal of Iberian Archaeology* [Porto], vol. 0, p. 53-68.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (2000a). «La grafía megalítica como factor para la definición del territorio». *Arkeos*, 10, p. 129-178.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (2000b). «Art mégalithique et art en plein air. Approche de la définition du territoire pour les groupes producteurs de la Péninsule Ibérique». *L'Anthropologie* [París], 104, p. 427-458.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de (en prensa). «Grabado al aire libre, grabado en contexto funerario: el arte megalítico grafiado y estilo en el IV milenio aC». Dins: *Congreso Internacional de Arte rupestre*. Vigo, 1999.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; BARROSO BERMEJO, R.; ALCOLEA GONZÁLEZ, J.J.; VILLA GONZÁLEZ, R.; MORALEDA GONZÁLEZ, A. (1999). *El dolmen de Navalcán. El poblamiento megalítico en el Guadyerbas*. Toledo: Diputación Provincial de Toledo. 136 p.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; BARROSO BERMEJO, R.; ALDECOA QUINTANA, A.; CASADO MATEOS, A.B. (1998a). «Dólmenes en la cuenca del Tajo: restauración y consolidación de megalitos en Alcántara». *Trabajos de Prehistoria* [Madrid], 55, 1, p. 171-184.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; BARROSO BERMEJO, R.; ALDECOA QUINTANA, A.; CASADO MATEOS, A.B. (1998b). «Sepulcros megalíticos en el Tajo: excavación y restauración de dólmenes en Alcántara (Cáceres)». Dins: *Ibn Marwan*. Marvão, p. 135-182.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; BARROSO BERMEJO, R.; ALDECOA QUINTANA, A.; CASADO MATEOS, A.B. (1999a). «Proyecto de excavación y restauración en dólmenes de Alcántara (Cáceres). Segunda campaña». *Trabajos de Prehistoria* [Madrid], 56, 1, p. 131-146.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; BARROSO BERMEJO, R.; ALDECOA QUINTANA, A.; CASADO MATEOS, A.B. (1999b). «Arte megalítico en Extremadura. Los dólmenes de Alcántara. Cáceres. España». *Estudios Pré-históricos* [Viscu], 7, p. 85-110.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; BARROSO BERMEJO, R.; ALDECOA QUINTANA, A.; CASADO MATEOS, A.B.; GILES PACHECO, F.; GUTIERREZ LOPEZ, J.M.; CARRERA RAMÍREZ, F. (1999). «Estudios de arte megalítico en la necrópolis de Alberite». *Papeles de Historia* [Ubrique], núm. 4, p. 35-60.
- BUENO RAMÍREZ, P.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; DIAZ-ANDREU, M.; ALDECOA QUINTANA, A. (1998). «Espacio habitacional/espacio gráfico: grabados al aire libre en término de la Hinojosa (Cuenca)». *Trabajos de Prehistoria*, 55, núm. 1, p. 101-120.
- CARRERA RAMÍREZ, F. (1997). «Recientes aportaciones al catálogo de dólmenes pintados en Galicia». *Brigantium*, vol. 10, p. 409-414.

- CRUZ, D. da (1992). *A mamoa 1 de Cha de Carvalhal (Serra de Aboboreira. Baião)*. Coimbra: Universidade de Coimbra. 168 p.
- CRUZ, D. da (1995). «Cronología dos monumentos com tumulus do Noroeste peninsular e da Beira Alta». *Estudos Pré-históricos* [Viseu], vol. III, p. 81-119.
- CASANOVA i ROMEU, A. (1985). «Dos dòlmens amb gravats al Port de la Selva (Alt Empordà). Aportació a l'estudi dels gravats rupestres Catalans». Homenaje a Josep Corominas. *Quaderns*, vol. II, p. 137-144.
- CURA MORERA, M. (1977). «Dos nuevas piezas del Neolítico final para Cataluña». Dins: *XIV Congreso Nacional de Arqueología. Vitoria, 1975*. Saragossa, p. 253-258.
- CURA MORERA, M. (1992). «Són neolítiques les inscultures de Passanant? Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya». Dins: *9 Col·loqui Internacional d'Arqueologia a Puigcerdà*. Andorra, p.119-120.
- DEVIGNES, M. (1996). «Les rapports entre les peintures et gravures dans l'art mégalithique ibérique». *Art et symboles du mégalithisme européen. Revue Archéologique de l'Ouest*, suppl. núm. 8, p. 9-22.
- DURAN i SEMPÈRE, A. (1970). «L'Estela del Museu de Cervera». *Segarra*, núm. 631.
- ESTEVA CRUAÑAS, L. (1950). «Técnica megalítica gerundense». Dins: *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear*. Barcelona, p. 41-59.
- ESTEVA CRUAÑAS, L. (1965). *Sepulcros megalíticos de las Gabarras (Gerona), II*. Corpus de sepulcros megalíticos. España, fasc. 4. Barcelona.
- ESTEVA CRUAÑAS, L. (1970). *Sepulcros megalíticos de Las Gabarras (Gerona), III*. Corpus de sepulcros megalíticos. España, fasc. 5. Barcelona.
- ESTEVA CRUAÑAS, L.; TARRÚS i GALTER, J. (1982). «Dolmen del Doctor Pericot (Fitor-Fonteta)». *Cypsela*, IV, p. 45-51.
- ESTRADA GARRIGA, J. (1949). «Les pintures rupestres de la "Pedra de les Orenetes" a Cèl·lcs». *Museu*, 2, p. 70-73.
- GIOT, P.R. (1971). «The impact of radiocarbon dating on the establishment of the prehistoric chronology of Brittany». *Proceedings of the Prehistoric Society*, 37, p. 208-217.
- GONÇALVES, V.; BALBÍN BEHRMANN, R. de; BUENO RAMÍREZ, P. (1997). «A estela-menir do Monte da Ribeira (Reguengos de Monsaraz, Alentejo. Portugal)». *Brigantium*, 10, p. 235-254.
- GOMES, L.F.C. (1996). *A necrópole megalítica de Lameira de Cima (Penedono. Viseu)*. CEPBA. Estudos Pré-históricos, 4. 196 p. XXIV Est.
- GOMES, M.V. (1997). «Megalitismo do Barlovento Algarvio. Breve síntese». *Seríbal Arqueológica*, 11-12, p. 147-190.
- HAMEAU, Ph. (1989). *Les peintures postglaciaires en Provence (inventaire, étude chronologique, stylistique et iconographique)*. Paris. Document d'Archéologie Française, núm. 22. 124 p.
- HAMEAU, Ph. (2000). *Implantation, organisation et évolution d'un sanctuaire préhistorique. La Haute vallée du Carami (Mazaugues et Tourves-Var)*. Brignoles-Var: ASER du Centre-Var. 227 p.
- Inventari del patrimoni arqueològic de Catalunya. Corpus de pintures rupestres* (1990). Vol. I: *Conca del Segre*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Direcció General del Patrimoni Cultural. Servei d'Arqueologia.
- Inventari del patrimoni arqueològic de Catalunya. Corpus de pintures rupestres* (1994). Vol. II: *Àrea central i meridional*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Direcció General del Patrimoni Cultural. Servei d'Arqueologia.
- JORGE, V.O. (1982). *Megalitismo do Norte de Portugal: O distrito do Porto. Os monumentos e a sua problemática no contexto europeu*. Porto. 2 v.
- JORGE, V.O. (1986). «Polimorphisme des tumulus préhistoriques du Nord du Portugal: le cas d'Aboboreira». *Bulletin de la Société Préhistorique Française* [Paris], t. 83, 6, p. 177-182.
- KALB, Ph. (1981). «Zur relativen chronologie portugiesischer megalithgräber». *Madridrer Mitteilungen*, 22, p. 55-77.
- LEISNER, G. y V. (1956). *Die Megalithgräber der Iberischen Halbinsel. Der Westen*. Berlín. Band, 1.
- LEROI-GOURHAN, A. (1971). *Préhistoire de l'Art occidental*. 2a edició augmentada. París: Mazenod.
- LE ROUX, Ch.T. (1982). «Nouvelles gravures à Gavrinis. Larmor Baden (Morbihan)». *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 79, núm. 3, p. 89-96.
- L'HELGOUACH, J. (1979). «Les groupes humains de ve au IIIe millénaire». Dins: *Préhistoire de la Bretagne*. Rennes, p. 153-320.
- L'HELGOUACH, J. (1996). «Mégalithes armoricains: stratigraphies, réutilisations, rémaniements». *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 93, núm. 3, p. 418-424.
- MERCADAL i FERNANDEZ, O.; CAMPILLO i QUINTANA, J. (1992). «Noves escultures trobades a Cerdanya (Lles): "els afiladors neolítics"». Estat de la investigació sobre el Neolític a Catalunya». Dins: *9 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Andorra, p. 287-298.
- MOREU REY, E. (1970). «Pedres decorades de Passanant». *Boletín del Museo Arqueológico de Tarragona*, LXIX-LXX, p. 135-140.
- MUJICA, J.A.; ARMENDARIZ, A. (1991). «Excavaciones en la estación megalítica de Murumendi (Beasain.Guipuzcoa)». *Munibe* [San Sebastián], 43, p. 105-165.
- PASCUAL GUASCH, R. (1988). «La piedra con "cúpulas" del Pla de Forcs (Sant Iscle de Vallalta, Maresme. Barcelona)». Dins: *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I: Prehistoria*, t. 1, p. 445-453.
- PINTO, R.S. (1929). *Petroglifos de Sabroso e a arte rupestre em Portugal*. Publicações do Seminário de Estudos Galegos.
- RENFREW, C. (1976). *Before civilisation. The radiocarbon revolution and prehistoric Europe*. Penguin Books.
- SANTOS JUNIOR, J. (1930). *Pinturas megalíticas no concelho de Carrizada de Ancaes*. Porto.
- SHEE TWOHIG, E. (1981). *The megalithic art of western Europe*. Oxford: Clarendon Press. 251 p., 290 fig.
- TARRÚS i GALTER, J. (1987). «El megalitisme de l'Alt Empordà (Girona): els constructors de dòlmens entre el Neolític Mitjà i el Calcolític a l'Albera, Serra de Roda i Cap de Creus». *Cota Zero*, núm. 3, p. 36-54.
- TARRÚS i GALTER, J. (1988). «El megalitisme de l'Albera-Serra de Roda-Cap de Creus (Alt Empordà-Vallespir Oriental), segons els estudis dels darrers 10 anys (1979-1988)». *Tribuna d'Arqueologia* [Barcelona], p. 39-51.
- TARRÚS i GALTER, J. (1990). «Les dolmens antics de la Catalogne». Dins: GUILAINE; GUTHERZ (dir.). *Autour de Jean Arnal*. Montpellier. p. 271-220.

- TARRÚS, J.; BADIA, J.; BOFARULL, B.; CARRERAS, E.; PIÑERO, M.D (1990). *Dolmens i menhirs. 48 monuments megalítics del Baix Empordà, el Gironès i la Selva*. Guies del Patrimoni Comarcal, 8.
- TARRÚS, J.; BOFARULL, B.; CARRERAS, E.; GAY, P.; DIDAC, M. (1998). «Reflexions sobre els gravats rupestres prehistòrics de Catalunya: el cas de l'Alt Empordà». *Cypselà*, 12, p. 119-134.
- TARRÚS, J.; CHINCHILLA, R. (1992). *Els monuments megalítics*. Quaderns de la Revista de Girona, núm. 25. 96 p.
- TARRÚS, J.; CHINCHILLA, J.; MERCADAL, O.; ALIAGA, S. (1996). «Fases estructurals i cronològiques a l'hàbitat de Can Isach (Palau-Saverdera, Alt Empordà)». I Congrés del Neolític a la Península Ibèrica. *Rubricatum*, vol. 1, 1, p. 429-438.
- TARRÚS, J.; CHINCHILLA, R.; VILARDELL, R.; CASTELLS, J. (1984). «Primeres datacions de C-14 per al megalitisme de l'Alt Empordà». *Pyrenae*, 19-20, p. 249-254.
- TARRÚS, J.; CHINCHILLA, R.; VILARDELL, R.; CASTELLS, J. (1987). «El fenómeno megalítico en el Pirineo Oriental de Cataluña». Dins: *El megalitismo en la Península Ibérica*. Madrid: Ministerio de Cultura, p. 211-245.
- TARRÚS, J.; VILARDELL, R.; CASTELLS, J.; CHINCHILLA, J. (1982). «Els dòlmens de Girarols i de les Morelles (Espolla, Alt Empordà) i algunes consideracions sobre els sepulcres megalítics de Les Alberes». *Pyrenae*, 17-18, p. 103-137.
- VIDAL, L. (1914). «Nota sobre un menhir y una "piedra oscilante" con esculturas y letras ibéricas». *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Arte de Barcelona*, núm. 13.
- VILARDELL, R.; CASTELLS, J. (1976). «Hallazgo de una estela decorada en el Pla de la Calma». *Pyrenae*, 12, p. 181-182, vi lám.
- VIÑAS, R.; ALONSO, A. (1978). «Noticia sobre el primer ramiforme del Prepirineo catalán. Alós de Balaguer (Lérida)». *Pyrenae*, 13-14, p. 67-74.
- VIÑAS, R.; SARRIA, E.; ALONSO, A. (1983). *La pintura rupestre en Catalunya*. Barcelona. 71 p.

P. Bueno Ramírez i R. de Balbín Behrmann són professors de l'Àrea de Prehistòria de la Universitat d'Alcalá de Henares. Tots dos s'han especialitzat en l'anàlisi de les grafies prehistòriques. Rodrigo de Balbín Behrmann ha desenvolupat la seva investigació en el context de l'art paleolític amb aportacions quantioses. Potser les més destacades siguin les que en els darrers anys ha dedicat al significat de l'art paleolític basat en el jaciment a l'aire lliure Siega Verde. Primitiva Bueno Ramírez ha treballat en el megalitisme de l'oest i sud de la península relacionant les produccions funeràries i els elements antropomorfs escultòrics que s'hi associen.

El 1987, tots dos dedicaren els esforços en un projecte d'investigació sobre art megalític a la Península Ibèrica que ha donat abundants resultats. Destaca la valoració general que es planteja a l'*Anthropologie* el 1992 o la que més recentment, també a l'*Anthropologie*, postula la consideració de l'art megalític com un factor més per a la comprensió de l'ús del territori en les cultures neolítiques i calcolítiques peninsulars.

Títol original: *Técnicas, extensión geográfica y cronología del Arte Megalítico ibérico. El caso de Cataluña*.

Traducció de Gemma Hernández.